

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ. Літературознавство

ПРИРОДА ЯК ТВОРЧА СУБСТАНЦІЯ ХУДОЖНЬОГО ПРОСТОРУ

Т.А.Белоброва

(кандидат філологічних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

Стаття посвячена осмыслению особенностей природы как творческой субстанции, выявлению ее места в художественном пространстве литературы.

The article aim is to analyze the category of nature as a creative substance and to study its place in the art space of literature.

Людська істота стає людиною, людина стає особистістю, коли в неї є відчуття краси і потреба в красі. Бальзак писав, що література – це «мистецтво, яке ставить перед собою мету відтворити природу за допомогою думки...» (1, 287).

Природа широко використовується для передачі людських почуттів. На цьому побудовані паралелі, контрасти, алегорія, символіка, вся пейзажна, філософська, любовна, сугестивна лірика, ліричні відступи в романах.

Прямий зв'язок людини й природи і переносне використання явищ природи для передачі почуттів, психічних станів людини – це те, що споконвічно властиве фольклору й літературі, але форми і функції цього дуже різні в різні епохи, в різних літературних напрямках, у різних народів.

У літературознавстві осмислення художнього простору як однієї з найважливіших типологічних категорій поезики починається з праць М.Бахтіна, Д.Лихачова, Ю.Лотмана, В.Топорова. Вчені, які відкривали часопросторову проблематику, замислюючись над функціями простору природи, додавали щось своє. Наприклад, С.Скварчинська одна з перших вживає термін «закритий» і «відкритий» простір, який стане предметом детального дослідження у Д.Лихачова в праці «Поэтика древнерусской литературы» (1979) і Ю.Лотмана «Проблема художественного пространства. Структура художественного текста» (1970). У зв'язку з цими термінами С.Скварчинська робить цікаве спостереження, розрізняючи поняття «красвид» для відкритого простору і «пейзаж» для простору, обмеженого в певних умовах рамками бачення.

О.Чичерін увів таке поняття, як пам'ять природи. Науковець ставить питання про «живу пам'ять» природи як місток до вічного, таємного. Інтерпретуючи закінчення роману «Отцы и дети», він пише: «невинные» глаза цветов, они видят, они «говорят нам» о том, о чем вовсе не думали герои романа, – «о вечном примирении и о жизни бесконечной». Природа в романе Тургенева знает о былом, о сущем и о будущем она знает, автор постоянно переговаривается с нею, и им одним известно, что она подсказала ему, что он ей» (2, 24). Видатний літературознавець Л.Будагова вдало назвала свою статтю «Природа як словник почуттів» (3) і розкрила різні нюанси того, як у сфері духовній, до якої належить мистецтво, оволодіння натурою не тільки не шкодить природі, а «відвойовує для неї почесне місце в ієрархії життєвих цінностей і загострює радість спілкування людей з природою. Саме мистецтво піднімає природу на п'єдестал всезагального поклоніння, відпокутуючи вину людства перед нею» (3, 97-99). Для мистецтва характерні транспозиції образів «душа-природа», побудовані за принципом психологічного паралелізму – контрастного протиставлення або порівняння картин природи з емоційним станом людини.

Проблема художнього простору набуває особливого значення у зв'язку з архітектонічною, а відтак і просторовою природою композиції творів. Актуальність таких паралелей, їх перспективність для літературознавчого аналізу (з одного боку, сучасного процесу жанрової еволюції, а з іншого, – класичної традиції) вимагає подальшої розробки категорії художнього простору і просторової природи в теоретичному та в історико-літературному аспектах. Локалізація спостерігача у конкретному місці, тобто організація простору відіграє значну роль. Письменник називає місце, з якого він оглядає певний красвид: *Летім. Дивлюся, аж світає, край неба палає* (Т. Шевченко), художній час залежить від багатьох зовнішніх і внутрішніх факторів, впливів і взаємопроникнень – руху, ритму, ліній, площин, об'ємів, повторів, контрастів. Ритм допомагає нам відчути емоційність простору, життя ідеє в цьому просторі. Так проблеми часу і простору стають реальними у житті митця, необхідністю у творчості художника. Але чим складніший той чи інший об'єкт, тим складніші і його часо-просторові структурові форми, які не тільки набувають нових властивостей, але й зберігають найбільш загальні свої функції, тобто основу свого

філософського усвідомлення. Природа найбільш інтенсивно і винахідливо використовується у поетичному слові, яке порівняно з прозою завжди виявляє підвищену схильність до образної думки, іншомовності.

В кожному напрямі згідно з його естетикою і світосприйманням відбувається свій особливий відбір природних явищ і особливе до них ставлення. Для романтиків характерне визнання природи як джерела життя не тільки фізичного, а й духовного. Ставлення до природи і до мистецтва є для них визначальним і в оцінці людини. Романтики, зображуючи сильні людські почуття і пристрасті, шукали паралелей і порівнянь у виявах природних стихій, як, наприклад, Байрон у поемі «Гяур» зіставив опис зіткнення гірських водних стихій, бурхливих вод із засліпленими лютою злобою, ненавистю, прагненням помсти ворогами. Такого типу уривки є максимально емоційно насиченими. Слушно зауважує Н.Копистянська, що у «романтиків нема обмежень у розширенні простору по горизонталі. В пізніші часи вертикаль часто буде виступати урізаною, зникає небо. У романтиків вона задіяна цілком. Це вертикаль будови світу: земне, надземне небо із зорями, сонцем, місяцем, високе небо із сонмами духів, підземне – з мерцями в могилах, пекло; вертикаль часова – від найдавнішого минулого до далекого майбутнього; вертикаль соціальна; моральна вертикаль – від злетів у піднебесся до повного падіння. Звідси і змінна, примхлива, амбівалентна емоційна вертикаль. Свідоме вступає в суперечку з несвідомим, земне матеріальне – з потойбічним і нематеріальним, добро – зі злом, любов – з ненавистю, розум – з інтуїцією, почуттями, достовірне – з уявним, очевидне – з таємним, непізнаним, упорядковане – з хаосом, а в основі всього за подібністю і контрастами зв'язки і взаємозалежності. Визнання дива в житті, природі і в мистецтві дозволяє все суперечливе визнавати єдністю» (4, 123).

Пейзаж у живописі, пейзажна лірика існували і до романтизму. Абсолютно в усіх жанрах літератури виявляється зображення природи в усій її красі, багатстві кольорів, звуків, запахів, де поєднуються земні, надземні, підземні й небесні мотиви. Природа – ніби якимось мереживо «рухомого життя», що втягує нас у свій кругообіг. Вона завжди присутня у двох вимірах. У кожному мікросвіті поет може відчути весь світ.

Зображення природи подається в душі концепції Ф.Шеллінга: існування всього в поєднанні смертної оболонки і безсмертної ідеї. Окрема квітка зів'яне, ідея квітки безсмертна. Наука вивчає оболонку, філософія – ідею, а мистецтво поєднує одне та інше, тому може глибше проникати в саму сутність. Зображення простору видимого поповнюється створенням відчуття простору невидимого, таємного, алегоричного, міфічного.

Новаліс зумів розкрити своїм сучасникам і послідовникам, наприклад, поетам-символістам, М.Метерлінку у творі «Синій птах», великі таємниці природи. Живе й невідоме постає звичним і, навпаки, звичне оголює свої потаємні можливості, свої потенції, присутність предметно-образної просторової достовірності. Автор намагається досягти художнього багатства та розмаїтості, нагромаджуючи предмети, образи в усіх можливих і неможливих вимірах (варіаціях). Поетичний простір висуває наперед ті чи інші перешкоди, що створюються предметами і фігурами, самою мальовничою поверхнею. Ступінь прозорості чи непрозорості таких перешкод буває різним – від легкого, майже повітряного образу до зображення масивної груді каміння. Певно, інколи сам поет не вірить у власну невразливість і захищеність і хоче бути впевненим у власній безпеці.

Життя природи уявляється світом краси для поета-романтика. Як зазначила А.Ботнікова, в казці Л.Тіка «Ельфи» (1811) «відчуття гармонії знімає почуття часу. Тільки один день провела маленька Марія у царстві ельфів, а за земним підрахунком пройшло цілих сім років» (5, 101). Л.Тік по-своєму пояснив особливості питання відносності плину часу, по-романтичному. Ельфи у творі Тіка дивуються, що люди так поспішають стати дорослими, бо так чатує старість духа і приходить смерть.

За доби романтизму відбувається перетворення з «давніми» жанрами, які залишаються в новій жанровій системі романтизму, хоча втрачають у ній своє попереднє чільне місце. Прикладом може слугувати жанр оди. У романтиків вона функціонально змінюється. На думку Ю.Гинянова, «змінюється тематика, ідейне спрямування, настанова, характер емоційності, пафосу» (6, 227). Ода залишається возвеличенням, але не окремої людини і воєнних подвигів, а просто життя і просто природи, стає глибшим вираженням естетичних, філософських, моральних позицій поета.

Англійський романтик Д.Кітс створив поряд із сонетами, баладами, двома поемами особливий вид традиційних од. Це шість од, кожна з них оригінальна за іншу, насичена іншими почуттями, але оспівування природи, возвеличення природи є в кожній з них.

Оди Д.Кітса зовсім різні, але всі вони мають взаємопереплетіння земного життя природи і станів душі («Ода Псіхеї», «Ода грецькій вазі», «Ода до меланхолії», «Ода солов'ю»).

Теоретичну мотивацію хронологічного аспекту проблеми побудови тематологічних систем подала Т.Бовсунівська в праці «Феномен українського романтизму», де зазначала, що «утворивши тематичну систему українського романтизму, ми маємо можливість спроектувати її на реалізм чи то натуралізм і переконатись, що вироблена тематична система не розчиняється безслідно у часі, не зникає в епоху

реалізму» (7, 26). Теми й мотиви трансформуються часто до рівня лише архетипів чи ремінісценцій, але не зникають. Це закладає основу традиції. Як зазначає Т.Сільман, «у кінцевому рахунку циклічна повторюваність часів, настроїв, картин, образів, граматичних форм тощо має за основу циклічність душевних порухів й імпульсів, присвячених одному й тому ж переживанню» (8, 27).

Мистецтво вчить людину помічати ту красу, яку вона не зауважує у своєму повсякденні. Якщо людина подивиться на картину художника, наприклад, К.Д.Фрідріха «Двоє, що споглядають місяць», І.Левітана «Золота осінь», К.Моне «Поле маків», чи прочитає вірш «Садок вишневий біля хати» Т.Шевченка, то вона стане багатшою в усіх відношеннях. Повертаючись до статті Л.Будагової, в якій дослідниця пише про прекрасні, незаймані природні заповідники, маючи на увазі поезію, лірику, процитуємо: «Це та сфера духовного буття, де між людиною і природою постають особливо тісні і довірливі стосунки» (3, 99). Це звичайно стосується і прози, й інших видів словесного мистецтва. Стосується і тих можливостей, які дозволяють людині насолоджуватись блакиттю неба, зеленню дерев з вікна, блискучим снігом, знаходячись у теплій кімнаті, тобто відчувати природу як морально-естетичну цінність, користуючись одночасно благами матеріальної культури і духовними цінностями.

Природний простір може бути і майже площинним, і глибоко-високим, але він не завжди доступний, підвладний “зору” читача. Простір може несподівано “змертвіти”, стати кам’яним чи дерев’яним, або, навпаки, зажити дивним, зачасти жахливим життям, яке ніби погрожує читачеві своєю непередбачуваністю. Він, простір, то коливається, то розхитується, то вигинається, то дрібниться, ніби втративши спокій. Увійти туди просто, а ось далі жити – зовсім нелегко. Там, усередині, народжуються прозорі, але досить “незручні” питання підвищеної складності, дивні загадки, що не мають відповідей, які дотичні людській історії, пам’яті, підсвідомості, позамежовості буття.

Природа – особлива сторінка простору: поліфункціональна в житті і поліестетична в мистецтві. Якщо романтики захоплювались віддаленим часопростором, то реалісти головне вбачали в сучасності, у великих містах, цивілізованих осередках. У натуралістів єдність людини і середовища є органічною і далекою від естетичної краси. Художники-імпресіоністи відкрили мінливість, багатобарвність природних явищ і людини, завдяки їм втратив категоричність і вагу поділ мистецтв на просторові й часові.

Взаємозалежність мистецтва і природи органічна, і літературознавство, і мистецтвознавство допомагає самозбереженню природи і людської духовності. У різні епохи, в різних напрямках, у різних жанрах і різних мистецтвах природа не тільки допомагала людині розкрити себе, своє багатогранне «Я», але й виражала саму себе, давала можливість пізнати себе через людину.

1. Бальзак О. Собрание сочинений. – М., 1955. – Т.15.
2. Чичерин А.В. Ритм образа. – М., 1980.
3. Будагова Л.Н. Природа как словарь чувств (Об одной из функций природы и поэзии) // Природа и культура. Славянский мир. – М., 1997.
4. Копистянська Н. Художній час як категорія порівняльної поетики // Слов’янські літератури. Доповіді. XI Міжнародний з’їзд славістів. – К., 1993.
5. Ботникова А.Б. Немецкий романтизм: диалог художественных форм.–Воронеж, 2004.
6. Тынянов Ю.Н. Ода как ораторский жанр // Поэтика. История литературы, Кино.– М., 1977.
7. Бовсунівська Т.В. Феномен українського романтизму (Ч.2.: Ейдетика). – К., 1998.
8. Сильман Т. Заметки о лирике. – М.; Л., 1977.